

UOT: 811.512

TÜRKOLOGİYA ELMİNİN BANİSİ MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİ

Mirvari İsmayılova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
ismayılova.mirvari1960@gmail.com
Orcid: 0000-0002-2085-544X

Xülasə

Məqalədə müasir dövrümüzdə türk düşüncəsini, mentalitetini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, türk ruhunu dünyaya təqdim edən çox qiymətli məxəz olan "Divanü lüğət-it türk" əsərindən bəhs olunur. Türkologiya elminin banisi M.Kaşğarlının "Divanü lüğət-it türk" əsəri yalnız türk dillərinin müqayisəli təhlilini verən linqvistik abidə kimi deyil, həm də müasir dövrümüz üçün siyasi aktualıq kəsb edən tarixi-etnoqrafik mənbə kimi də çox qiymətlidir. Orta əsr ərəb mədəniyyətinin hakim olduğu dövrdə ərəblərə türk dilini, onun incəliklərini, poeziyasını, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını və s. öyrətmək üçün yazılmış ensiklopedik Lüğət indi də türk düşüncəsini, mentalitetini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, türk ruhunu dünyaya təqdim edən çox qiymətli abidədir. Bu, M.Kaşğarlının nə qədər dahi, hərtərəfli və uzaqgörən bir alim olduğunu göstərir. Mahmud Kaşğarlı türk, oğuz, qırğız bölgələrini, şəhərlərini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzmiş, nəhayət onların lüğətini yazmışdır. İlk dəfə türk dillərini müqayisəli tədqiqata cəlb etmiş XI əsr Qaraxanilər dövrü mədəniyyətinin türkoloq alimi M.Kaşğarlı "Divanü lüğət-it türk" əsəri ilə dünyada türkoloji dilçiliyin, eləcə də türkologiya elminin əsasını qoymuşdur və buna görə M.Kaşğarlı türkologiya elminin banisi hesab edilir. Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış M.Kaşğarlının "Divan"ı yalnız türk dillərinin tədqiqini əhatə etmir, həm də tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, mentalitet, türk xalqlarının adət-ənənələri, coğrafiyası, kartoqrafiyası, astronomiyası, etnonimləri, toponimiyası və s. kimi elmi məlumatları əhatə edir. XI əsrdə türk mədəniyyətinin keçid mərhələsinin möhtəşəm abidəsi kimi "Divan" türk tayfa və qəbilələrinin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, etnoqrafiyasını, əxlaqını, mifologiyasını özündə əks etdirən ensiklopedik lüğət səciyyəvi səkkiz kitabdan ibarətdir. Ərəb dilində yazılmış "Divan" türk tayfalarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, poeziyası, folkloru, məişəti, məskunlaşması, dini görüşləri, coğrafiya, astronomiya, dialektologiyaya və s. aid məlumatları əks etdirdiyi üçün ensiklopedik lüğət kimi dəyərləndirilir. "Divan"ın ən səciyyəvi cəhəti odur ki, M.Kaşğarlının bu əsəri bütün dolğunluğu ilə özündə lap qədimdən Kaşğarlı dövrünə qədərki türklərin tarixini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, ruhunu əks etdirən poetik nümunələrlə bəzədilmiş möhtəşəm abidə, tarixi mənbədir.

Açar sözlər: Kaşğarlı Divanı, Qaraxanilər dövrü, türk tarfaları, dili, ərazi, mədəniyyət

LITERARY WORK "DIVANI – LUGAT – IT TURK" BY THE FOUNDER OF THE TURKOLOGY SCIENCE MAHMUD KASHGARI

Mirvari İsmayılova
Doctor of Philology, professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

It was spoken about presenting of spirit source our modern period of Turkish thought, about its mentality, geography, culture, the soul of Turkish world "Divani - Lugat - It Turk" in this article. The literary- work "Divani -Lugat - It - Turk" by M.Kashgari, wasn't presented only valuable Turkish thought, mentality, geography ,its linguistic monument that provides a comparative analysis of Turkic languages, but also presented as the very valuable historical and ethnographic source of political significance of our modern period. During the period of ruling medieval Arab culture, this encyclopedic dictionary, was written for teaching of Turkish language for Arabs, its subtleties, poetry, culture, ethnography, etc. and now, this is a very valuable resource, that represents the Turkish spirit to the world of Turkish thought, mentality,

geography, culture. This shows, that how genius and comprehensive scientist is M. Kashgarli. Mahmud Kashgari had walked more than ten years Turkish, Oguz, Kyrgyz regions, cities, villages and fields, and at last, he wrote their dictionary. M. Kashgari, Turkic scientist of the cultural period of the Karakhanilers of XI century; for the first time began exploring the comparative Turkic language, his literary work "Divani-Lugat-It Turk" laid the foundation for Turkic linguistics in the world, and therefore the researchers of his "Divan" considered him the founder of Turkological sciences. "Divan", which was written by Kashgari for learning of arabs, wasn't involved only researching of turkic languages, but also involved of the Turkic peoples scientific information history, literature, culture, mentality, traditions, geography, cartography, astronomy, ethnonyms, and toponymy. As a magnificent monument of the transitional period of Turkish culture of XI century, "Divan" is consists of eight typical encyclopedic dictionaries, books, which reflect the Turkic tribes' ethnography, morality and mythology, way of life, philosophy of life. "Divan", written in Arabic, is valued as an encyclopedic dictionary, because it contains information about the language, history, literature, culture, poetry, folklore, way of life, settlement, religious meetings, geography, astronomy, dialectology of the Turkic tribes. The most characteristic feature of "Divan" - literary - work by M. Kashgari, contains the history of the Turks from ancient times to the Kashgar period, its lifestyle, philosophy of life, a magnificent monument, which colored and reflected spirit with poetic images.

Key words: "Divan" by Kashgarli, period of the Karakhanilers, the Turkic tribes, language, territory, culture.

ПРОИЗВОДЕНИЕ ОСНОВОПОЛОЖНИКА НАУКИ ТЮРКОЛОГИИ МАХМУДА КАШГАРЛЫ "ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК"

Мирвари Исмаилова
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Статья посвящена драгоценному "Дивани лугат - ит турк", который представляет миру тюрскую мысль, менталитет, географию, культуру, турецкий дух в наше время. Произведение основоположника науки тюркологии М. Кашгарлы "Дивани дугат – ит тюрк" является не только лингвистическим памятником, дающим сравнительный анализ тюркских языков, но и историко-этнографическим источником, требующим политической актуальности для нашего времени. Энциклопедический словарь, написанный для обучения арабов тюрскому языку, его тонкостям, поэзии, культуре, этнографии и так далее в период доминирования средневековой арабской культуры, в настоящее время является очень ценным источником, представляющим тюрскую мысль, менталитет, географию, культуру и тюрский дух миру. Это показывает насколько гениальный учёный М. Кашгарли. Махмуд Кашгарлы более десяти лет путешествовал по тюрским, огузским, киргизским регионам, городам, селам и степям и наконец написал свой словарь. М. Кашгарли, тюрколог Караханидской культуры XI века, который первым привлек тюркские языки к сравнительным исследованиям, своей работой "Дивани лугат-ит тюрк" заложил основы тюркологического языкознания и науки тюркологии в мире, и поэтому исследователи "Диван"а считают М. Кашгарли основоположником науки тюркологии. "Диван" М. Кашгарли, написанный с целью обучения арабов тюрскому языку, включает не только изучение тюркских языков, но и включает в себя такие научные сведения, как история, литература, культура, менталитет, традиции тюркских народов, география, астрономия, этнонимы и так далее. Являясь великолепным памятником переходного этапа тюрской культуры XI века, "Диван" состоит из восемь энциклопедических книг - словарей, в которых отражены характерные черты языка, образа жизни, философии, этнографии и мифологии тюрского народа. "Диван", написанный на арабском языке, ценится как энциклопедический словарь, поскольку в нем отражены информация, связанные с языком, историей, литературой, культурой, поэзией, фольклором, религиозными идеями, географией, астрономией, диалектологией и так далее тюркских племен. Наиболее характерной особенностью "Диван"а является то, что это произведение М. Кашгарлы представляет собой великолепный памятник, украшенный поэтическими образцами, изображающими историю, образ жизни, философию и дух тюрков с древнейших времен до эпохи Кашгарлы.

Ключевые слова: Кашгарлинский Диван, Караханидское эпоха, тюркские племена, язык, территория, культура.

Aktuallıq. Görkəmli alimin "Divani lüğət-it türk" əsərini yazmasından 950 il keçməsinə baxmayaraq "Divan" yalnız türk dillərinin müqayisəli təhlilini verən, dil öyrənmək üçün linqvistik abidə deyil, həm də müasir dövrümüz üçün siyasi aktuallıq kəsb edən tarixi-etnoqrafik mənbə kimi də çox qiymətlidir. Orta əsr ərəb mədəniyyətinin hakim olduğu dövrdə ərəblərə türk dilini, onun incəliklərini, poeziyasını, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını və s. öyrətmək üçün yazılmış ensiklopedik Lüğət, indi də türk düşüncəsini, mentalitetini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, türk ruhunu dünyaya təqdim edən çox qiymətli məxəzdir. Bu, M.Kaşğarlının nə qədər dahi, hərtərəfli, uzaqgörən bir alim olduğunu göstərir.

Annotasiya. Mahmud Kaşğarlı türk, oğuz, qırğız bölgələrini, şəhərlərini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzmiş, nəhayət, türk dünyasının böyük abidəsini yaratmış, lüğətini yazmışdır. Qeyd edək ki, M.Kaşğarlının "Kitabü cəvahirin-nəhvi fi lüğət-it-türki" (Türk dilinin qrammatika (sintaksis) cövhərləri kitabı) adlı daha bir əsər yazdığı məlum olsa da, bugünədək həmin əsər hələ də tapılmayıb. Türkiyəli Besim Atalay "Divanü Lüğat-it-Türk" ün birinci cildində bu kitabın varlığı ilə bağlı dəlili belə göstərir: "Mahmud Kaşğarlının "Kitabu cəvahirin-nəhv fi lüğati-t türk" adında bir kitabı da olmuşdur. Müəllif özü "Divan"da bu haqda məlumat verir (B.Atalay). Mahmud Kaşğarlının anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə 2008-ci il UNESCO tərəfindən "Mahmud Kaşğarlı" ili elan olunmuşdu. 2008-ci "Mahmud Kaşğarlı ili"ndə "Kitabü cəvahirin-nəhvi fi lüğət-it-türki" kitabının tapılmasına Avrasiya Yazıçılar Birliyi tərəfindən təşəbbüs göstərilmiş, əsəri tapana mükafat belə veriləcəyi deyilsə də əsər tapılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Divani lüğət-it türk" əsəri də 800 il elm aləminə məlum olmamışdır. Fəhri Solak "Divanın nəşri və tərcüməsi ilə bağlı tədqiqat aparmış, yazıldıqdan 800 il sonra tapılaraq elm aləminə məlum olmuş bu əsərin nə qədər təqiblərə və qadağalara məruz qaldığını söyləmişdir. Qeyd edək ki, "Divan"ın ilk tərcüməsi Azərbaycanda 1935-37-ci illərdə gerçəkləşdirilmişdir. AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında əlyazması şəklində saxlanan "Divan"ın tərcüməsi işinə Xəlid Səid Xocayev rəhbərlik etmiş, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və b. da bu işə cəlb edilmişdir. "Divan"ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə özbək əsilli Xəlid Səid Xocayev 1937-ci ildə həbs olunaraq güllələnmişdir. 1944-cü ildə uyğurlar Şərqi Türküstan Dövlətini qurduqdan sonra İsmail Damollam "Divan"ın tərcüməsi ilə xüsusi məşğul olur. Lakin "Divan"ı uyğur dilinə tərcümə etdikləri üçün Kutluq Sevkı və Məhəmməd Əli, İsmail Damollamın taleyi də Şərqi Türküstan Dövləti kimi faciəli olur. Sonralar uyğurlar dəfələrlə "Divan"ın tərcüməsi ilə məşğul olmuş, lakin onların tərcüməsi yandırılmışdır [2, 51-54].

Metod. Məqalədə tarixi müqayisəli, təsviri, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Dünya tarixində öz möhtəşəmliyi ilə cəhanşümul rol oynamış türklər böyük fəthlər, alimlər yetirmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz ədəbiyyat, mədəniyyət nümunələri bəxş etmişlər. Dünya mədəniyyətində dərin izlər buraxmış türk mədəniyyəti mədəniyyətin bir mərhələsindən digərinə keçid dövründə xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Belə dövrlərdən biri də türk mədəniyyətinin islam mədəniyyəti ilə çulğalaşdığı keçid dövrü mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət öz mahiyyətinə görə birləşdiricilik missiyası dövrü olan Mahmud Kaşğarlı "Divan"ının yarandığı Qaraxanlılar dövrü mədəniyyətidir. M.Kaşğarlının "Divani lüğət-it türk" əsərinin yarandığı 1072-1077-ci illər dünya mədəniyyəti arenasında Bizans-xristian hegemonluğunun aradan qaldırılması, islam mədəniyyətinin öz yüksək zirvəsinə çatması və bu mədəniyyəti yaradan bir çox müsəlman xalqları içərisində türklərin xüsusi çəkisinin artması ilə əlamətdardır. Əslində "Divani lüğət-it türk" əsərinin təyinatı da türk mədəniyyətini islam mədəniyyətinin hegemon olduğu dövrdə ərəb dünyasına təqdim etmək olmuşdur. Görkəmli alim Mahmud Kaşğarlı türklərin həyatında çox önəmli bir mərhələ olan dövrdə bu əsərin yazılmasına böyük ehtiyac olduğunu duymuşdu. M. Kaşğarlı öz "Divan"ı barəsində Əbül Qasım Abdullah bin Məhəmməd əl-Müqtədiyə (Abbasilər xəlifəsinə) böyük cəsarət və qürurla belə demişdir: "Tanrı yer üzündəki gücü türklərə vermişdir: Bunların dilini öyrənməkdə fayda vardır. Bu kitabı ərəblərə türkcə öyrətmək üçün yazdım, buyurun". Qeyd edək ki, bu sözlər ərəb dilinin bütün islam dünyasında hakim, mədəni bir dil olduğu dövrdə deyilmişdi. Kaşğarlı Abbasilər xəlifəsinə türkləri

güclü, qüvvətli, düşməni diz çökdürən keyfiyyətlərə malik bir xalq kimi tanıtmışdır. Bununla birlikdə türklərdə gözəllik, səmimilik, dadlılıq, ədəb, böyükləri ağırlamaq, sözünü yerinə yetirmək, sadəlik, öyünməmək, igidlik, mərdlik kimi öyünməyə dəyən saysız yaxşılıqlar görülməkdədir. M.Kaşğarlı “Divan”ında iki hədis vermişdir. O birinci hədisi Buxara və Nişapur imamlarından eşitdiyini bildirmişdir: “Türk dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcəkdir”. II hədisi Kaşğarlı həmsəhərlisi Hüseyin İbn Xələfdən eşitdiyini yazır: Uca Tanrı belə buyurmuşdur: “Mənim bir ordum vardır, ona türk adını verdim..., onları şərqdə yerləşdirdim. Bir ulusa qızsam türkləri bu ulus üzərinə göndərəm” [2, 11].

Mahmud Kaşğarlının “Divani-lügət-it türk” əsərinin yazılmasından 950 il keçməsinə baxmayaraq, tarixi, linqvistik, coğrafi, etnoqrafik məxəz olmaqla yanaşı, milli-bədii düşüncəmizin genofondunu özündə daşıyan bir abidə kimi öz dəyərini və aktuallığını saxlayır. Əsərdə türklərin əxlaqi-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, mədəniyyəti, etnoqrafiyasını əks etdirən geyim, milli oyunlar, yemək və içki adları, yüzdən çox türk qəbilələrinin adları, vəzifə, heyvan, quş, bitki adları, hərbi, tibbi, dini və s. terminlər (200-dən çox), bədii nümunələr verilmişdir.

M.Kaşğarlı “Divani-lügət-it türk” əsəri ilə dünyada türkoloji dilçiliyin, eləcə də türkologiya elminin əsasını qoymuşdur və buna görə M.Kaşğarlı “Divan”ının tədqiqatçıları onu türkologiya elminin banisi hesab edirlər. Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış M.Kaşğarlının “Divan”ı yalnız türk dillərinin tədqiqini əhatə etmir, həm də tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, mentalitet, türk xalqlarının adət-ənənələri, coğrafiyası, kartoqrafiyası, astronomiyası, etnonimləri, toponimiyası və s. kimi elmi məlumatları əhatə edir. XI əsrdə türk mədəniyyətinin keçid mərhələsinin möhtəşəm abidəsi kimi “Divan” türk tayfa və qəbilələrinin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, etnoqrafiyasını, əxlaqını, mifologiyasını, folklorunu, dialektologiyasını özündə əks etdirən ensiklopedik lügət səciyyəli səkkiz kitabdan ibarətdir. Ərəb dilində yazılmış “Divan” türk tayfalarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, poeziyası, folkloru, məişəti, məskunlaşması, dini görüşləri, coğrafiya, astronomiya, dialektologiya və s. aid məlumatları əks etdirdiyi üçün ensiklopedik lügət kimi dəyərləndirilir. “Divan”ın ən səciyyəvi cəhəti odur ki, M.Kaşğarlının bu əsəri bütün dolğunluğu ilə özündə lap qədimdən Kaşğarlı dövrünə qədərki türklərin həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, ruhunu əks etdirən poetik nümunələrlə bəzədilmiş möhtəşəm abidədir. Kaşğarlı “Divan” üzərində illərlə çalışaraq çətini asanlaşdırmağa, aydın olmayanı izah etməyə çalışmışdır. Əlifba sırası ilə tərtib olunmuş “Divan” atalar sözləri, sav//sajlar (qafiyəli nəsr nümunələri əfsanələr, rəvayətlər), zərb-məsəllər, şeirlər, rəcəzlər (hərbi məzmunlu şeirlər) və nəsr nümunələrindən parçalar verilərək “bəzədilmiş”dir. M.Kaşğarlı özü bu barədə belə yazır: “Mən kitabda türklərin hər boyuna məxsus köklərin və onlardan yaranan sözlərin xüsusiyyətlərini və harada işlənməsini izah edib göstərmək üçün əlahiddə bir yol tutdum. Kitabda türklərin dünyagörüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərindən, yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsillərdən-nəsillərə keçərək gəlmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabda bir çox mühüm sözlər də topladım və nəticədə bu kitab saflıqda son həddə, gözəllikdə son mərtəbəyə çatdı” [2, 98].

Kaşğarlı “Divanü Lügat-it-Türk”də “Dünya xəritəsi” adlanan xəritə də vermişdir. “Divan”ın sonunda verilmiş xəritə türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin təsvirini verən ilk türk xəritəsidir. Lüğətdə mərkəz Balasaqun seçilərək türklərin yaşadığı bütün ölkələr, şəhərlər, türk qəbilələrinin tərkibi, türklərin məskunlaşdığı ərazilər, çaylar, göllər, dağlar, şəhərlər kartoqrafik dəqiqliklə verilmişdir. Kaşğarlı Xəzərin şərq sahillərindən başlamış Lobnor gölü meridianına və İli çayı enliyindən Kaşğarın cənub sərhədlərinə qədər olan geniş ərazini öyrənmiş, Orta və Mərkəzi Asiyanın rayonlaşdırılmasını aparmış, türk xalqları və abidələrinin yerləşdiyi əraziləri, sərhədlərini və yerlərini dəqiqliklə göstərmişdir. Xəritədə “ərzi-Azərbaycan”, yəni Azərbaycan adı, Abisqun, yəni Xəzər dənizi, Dərbənd, Xazaran (Xəzərlər) adları da qeyd olunmuşdur.

Lügət orta əsr türk dialektologiyasına aid abidə kimi də qiymətlidir. M.Kaşğarlı “Divan”ında 31 türk dialektinin adını çəkir: “uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var” [3, s. 103:4. s. 29] ; ”Comul boyunun çöl xalqı ayrı dilə sahibdir, türkcəni yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmil, boyları da belədir. Hər boyun fərqli ləhcəsi vardır; bununla yanaşı türkcə də yaxşı danışirlər.” [6, 29-30]. Mahmud Kaşğari Oğuz tayfasının kiçik boylarını qeyd edir və onların hər birinin istifadə etdiyi simvolların adını çəkir. Başqa millətlərin nümayəndələrinə türk dilini öyrənməyi məsləhət görür.

Lügətdə türk dillərinin həm ədəbi dil, həm də ləhcə səviyyəsində müqayisəli təhlili aparılmış, türk dillərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri fonetik, leksik, frazeoloji, sintaktik qarşılaşdırma yolu ilə müqayisəli tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsərdə 400-dən çox atalar sözü, deyimlər, şifahi ləhcələrə də rast gəlinir. Bu materiallar uzun illərin müşahidəsinin nəticəsi kimi türk, oğuz, qırğız bölgələrini, şəhərlərini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzdikdən sonra yazılmışdır.

“Divan”da iki dastandan (“Su xaqan”, “Alp ər Tonqa”) parçalar, 300-dən çox deyim mətni (sav, hikmət, alqış, qarğış, ovsun və s.), əfsanə və rəvayətlər, ağılar (sağü) yazıya alınmışdır. Bu baxımdan “Divan” həm də zəngin folklor toplusudur. 950 il öncə müqayisəli türkoloji dilçiliyin əsasını qoymuş M.Kaşğarlı həm də daha bir elmin – türk folklorşünaslığının təməlini hazırladığını xüsusi olaraq qeyd etməsə də, “Divan”da bunu aydın şəkildə görmək olur. “Divan”da verilmiş folklor nümunələrinin əhatə dairəsi, arealı genişdir. Uzun illər o, türk, oğuz, qırğız şəhərlərini, düşərgələrini dolaşaraq bu nümunələri toplamışdır. M.Kaşğarlı qarış-qarış gəzdiyi böyük türk dünyasının sərhədlərini belə göstərmişdi: “Bu gün türk ölkəsi Abesqun (Xəzər) dənizi ilə çevrələnmiş olaraq Rum diyarından və Özkənddən Çinə qədər uzanır. Uzunluğu beş min, eni üç min fərsəhdür. Hamısı səkkiz min fərsəh edər” [2, 57]. Bu, M.Kaşğarlının “Divani lügət-it türk” əsərində toplanmış folklor arealıdır. Kaşğarlı türklərin məskunlaşdığı bu ucsuz-bucaqsız arealın etnoqrafiyasını öyrənib toplamış, qiymətli folklor antologiyası hazırlamışdır. Kaşğarlı qeyd edir ki, topladığı örnəklər təkcə öz dövrünün deyil, həm də çox qədim zamanların tarixi bədii sənət salnaməsidir. “Kitabda türklərin görüşlərini, bilgilərini göstərmək üçün söylədikləri şeir nümunələrini səpələdim, qayğılı və şad günlərdə yüksək düşüncələrlə söylənmiş olan savları aldım. Onları ilk söyləyənlər sonrakılara bildirmişlər” [2, 53].

Bu sitat türk folklorşünaslığının XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlində deyil, XI əsrdə M.Kaşğarlının “Divan”ı ilə başladığını söyləməyə əsas verir. M.Kaşğarlı həm də türk folklorşünaslığının banisi sayılır. “Divan”ın frazeoloji ifadə və ibarələr fondu təxminən 300-dək vahidi əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarlı “Divan”da topladığı folklor nümunələrini janr xüsusiyyətlərinə görə də fərqləndirib: *türk hikməti* (“Kiminq bilə qoş bolsa yasın yaqmas” – “Kimin barmağında qaşlı üzük olsa, onu şimşək vurmaz”); *atalar sözü* (“Toz kəlikli bərkçiçə” – “Keçəlin gələcəyi yer papaqçı dükanıdır”); *söz* (“Keyik kəlikli bolsa, okta” – “Keyik gəlsə, oxla”); *ovsun* (“İsriq-ısrıq” – Uşaqlara göz dəyməməsi üçün ovsunlamaq üçün uşağın üzərinə tüstü üfürülərək “ısrıq-ısrıq” deyilir); *alqış* (“Tənqri qarğaıqılınma” – “Tanrı peşmançılıq verməsin, çətinlikdən qurtarasan”); *qarğış* (“Yesin səni or bori”). M.Kaşğarlı “Divan”ında bu folklor nümunələrini “sav” adlandırır. XII əsrdə “sav” və “zərb məsəl” terminləri paralel işlənmiş, daha sonrakı dövrlərdə “sav” sözünü “atalar sözü” əvəz etmişdir. “Divan”da isə bu termin yeddi mənada: “Sav” - atalar sözü, zərb-məsəl; qissə, tarixi şeirlər; hekayə; məktub, risalə; söz; xəbərlər, məlumatlar; şan-şöhrət mənalarında işlənir. “Divan”da rast gəlinən atalar sözləri və məsəllər üstünlük təşkil edir və bəlkə də ona görə daha çox tədqiqata cəlb edilmiş və nəşr olunmuşdur. F.Birtek “En eski türk savları” əsərində savları məzmun baxımından təsnif etmiş, “1)dil, söz; 2)soy, xasiyyət; 3)din, inanc; 4)sevgi; 5)yaxşılıq; 6)pislik; 7)insan, sağlamlıq; 8)iş, əmək; 9)düşünüb-daşınma, danışmaq; 10)ortaqlıq, köməkləşmə; 11)tutum, fayda; 12)mal, zənginlik; 13)ehtiyac, yoxsulluq; 14)acgözlük; 15)bəxt, bilik; 16)igidlik, qabadayılıq; 17)kurnazlıq, hiylə; 18)sıxıntı, sevinc; 19)hısımlıq, yaxınlıq; 20)qadın; 21)başçılıq, hegemonluq, idarə; 22)öyünmək, böyüklük; 23)təşkilatlanma; 24)suçlanma, yanılma; 25)qarışma, çəkinmə; 26)at və it; 27)qonaq; 28)törə; 29)çəkişmə, döyüşmə; 30)hörmət” [Birtek F. En eski türk savları. Ankara, Türk Dil Qurumu, 1944].

Ədəbiyyat

1. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü Lüğat-it Türk". 4 cilddə. Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər, Bakı, Ozan, 2006.
2. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü Lüğat-it-Türk". 4 cilddə. Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər, Bakı: "Ozan", 2008
3. Atalay Besim. "Divanu Lüğat-t-Türk". "Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2006
4. [↑UNESCO to name 2008 and 2009 after famous Turks Arxivləşdirilib](#) 2014-12-13 at the [Wayback Machine](#)
5. Birtek F. En eski türk savları. Ankara, Türk Dil Qurumu, 1944
6. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. Bakı, Elm, 2001
7. Şükrü Haluk Akalın. Kaşğarlı Mahmud ve Divanü luğat-it türk. Ankara, 2004

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Hüseyin Əsgərov